

Löw Immánuel és Scheiber Sándor

Scheiber Sándor már fiatal korában szoros kapcsolatban állt az aggastyán Löw Immánuellel. Egyik emlékbeszédében így emlékszik: „Pályakezdésem büszkesége, hogy az arany és ezüst fejezetet a kilencvenéves szerző [Löw Immánuel] – mielőtt útjára bocsátotta Berlinbe, a Leo Baeck emlékkönyvbe – elküldte az ország legkisebb hitközségébe, Dunaföldvárra, hogy átolvassam.”¹ Löw bizonyára felismerte a fiatal Scheiberben a nagy tehetséget és a tudományos felkészültséget, valamint azt, hogy Scheiber nagy ígérete mind a zsidó tudománynak, mind az általános folklórkutatásnak. A kapcsolat a két nagy tudós között tragikus körülmények között fejeződött be. Erről így ír Scheiber: „Erre és levelezésünkre utalt az 1944-es pesti, tragikus viszontlátáskor. Amikor az Aréna úti zsinagóga gyűjtőtáborához értem, épp mentőautóba emelték a deportáló vagonból kimentett, összetört, vak tudóst. Egy üveg meleg levest nyújtottam be neki. A kiéhezett aggastyán reszkető kanalizgatás közben megszólalt: »Jobb a levesed, mint az írásod«. Mindig haragudott apró betűimért.”² Valóban, Scheiber írása apró volt, de héber betűi olyan szépek és világosak, hogy egy cikkét, amely hosszú héber szöveget tartalmazott, egy amerikai tudományos folyóirat nem szedette ki nyomdában, hanem lefényképezve publikálta.³ Löw kézírása viszont élete végéig nagy, szabályos betűket mutatott, mind magyarul, mind más nyelven.

Löw 1944. júliusában elhunyt Budapesten, és a temetésén, nagyon nehéz körülmények között, Scheiber búcsúztatta. Scheiber idézi Löw szavait Pestre érkezésekor: „*ein tragisches Ende für Löw*”⁴ [tragikus vég Löw számára].

A háború után Scheiber szerkesztette a Löw Emlékkönyvet, amelynek a kiadását még a deportálás előtt tervezték. Amint ez Scheiber előszavából kitű-

¹ *Scheiber Sándor Könyve, Válogatott Beszédék*. Válogatta és szerkesztette: Kőbányai János. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1994, 85. o.

² *Uo.*

³ *Jewish Quarterly Review*, N. S. 59 (1968–1969) és újranyomatva: Alexander Scheiber: *Genizah Studies*, Hildesheim-New York, Olms, 1981, 319–325 o.

⁴ *Scheiber Sándor Könyve*, 70. o.

nik, a tanulmányok írói közül sokan mártírhalált haltak.⁵ Tudományos körökben közismert volt Löw klasszikus és monumentális munkája, *Die Flora der Juden*.⁶ Ebben a műben Löw összegyűjtötte és elemezte az összes adatot a zsidó irodalomból a növényvilágra vonatkozóan. Kevésbé volt ismert, hogy Löw tervezett egy hasonló művet az ásványokról és az állatvilágról is. Ebből az évek során megjelent néhány fejezet, szétszórva különböző publikációkban. Ezen kívül Löw kiadott tanulmányokat a zsidó folklór területéről, amelyek szintén hosszú évek során, főleg külföldi emlékkönyvekben jelentek meg. Ezeknek összegyűjtését Löw maga is tervezte, és halála után Scheiber igyekezett véghezvinni. Sok erőt és energiát szentelt ennek, mert hitte, hogy Löw „minden leírt sora orákulum”,⁷ ezért műveit a tudományos világ számára elérhetővé kell tenni.

A továbbiakban, a New York-i Jewish Theological Seminary (JTS) könyvtárában található levelezések alapján vázolni fogom Löw saját terveit tanulmányai kiadására. Mielőtt rátérnék Scheiber szerepére ezeknek a megvalósításában Löw halála után, ismertetem Löw erre vonatkozó saját levelezését. Az anyag visszanyúl a múlt század kezdetére, és 1941-ben végződik. Löw főleg Alexander Marxszal folytatott levelezést. Marx David Zvi Hoffmann veje volt. Ő volt a Jewish Theological Seminary könyvtárosa és történelemprofesszora.⁸ Hoffmann, a berlini ortodox rabbiképző igazgatóját, mint a rabbinikus irodalom kutatóját hírneves tudósként ismerték el. Löw személyesen ismerte Marxot és Hoffmann, és mindkettejüket nagyra becsülte.⁹ Marx levelezésében sok levelezőlap és levél van Löwtől, 1905-től 1941-ig. Ebben az anyagban Löw gyakran említi terveit az állatvilágról és az ásványokról szóló cikkeinek kiadásáról (németül: *Fauna und Mineralien*). 1928. október 22-én Marx ezt írja Löwnek: „Durch Kohut erfahre ich, dass wir von Ihnen ein Seitenstück Ihrer Flora über *Fauna und Mineralien* erwarten dürfen”. [Kohuttól tudom, hogy várható Öntől a *Flora* párja az állatvilágról és az ásványokról.] Kohut, akit Marx említ, nem

⁵ *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Edited by Alexander Scheiber, Budapest, 1947, VII. o.

⁶ Immanuel Löw: *Die Flora der Juden*, 4 kötet. Wien-Leipzig, R. Löwit és Verlag der Kohut Foundation, 1924–1934. (Veröffentlichungen der Alexander Kohut Memorial Foundation, Band II–IV, VI). A 3. kötetet Löw Alexander Kohut özvegyének, a 4.-et George Amram Kohutnak dedikálja. A mű fotográfált kiadásban megjelent újra 1967-ben, Hildesheimben, az Olms kiadónál.

⁷ *Scheiber Sándor Könyve*, 85 o.

⁸ Lásd róla: Menahem Schmelzer, *Studies in Jewish Bibliography and Medieval Hebrew Poetry*, New York and Jerusalem, 2006, 260–263. o.

⁹ Hoffmannról lásd Löw: *Száz Beszéd 1900–1922*, Szeged, Schwarz Jenő, 1923, 319–320. o.

más, mint George Amram Kohut, Alexander Kohut fia.¹⁰ Löw évtizedes kapcsolatban és barátságban volt a magyar származású Kohutokkal. A fent említett könyvtárban őriznek magyar és német leveleket Löw és a Kohutok között.¹¹ Löw 1929-ben Interlakenban, Svájcban nyaralt, ott ismerkedett meg személyesen George Amram Kohuttal, akit Gyuri öcsémnek szólított. Löw lemásolta és németre fordította Kohut számára a híres középkori héber költő, Samuel Hanagid két bortalát. Aláírta: „*Meinem lieben GAK – Dem abstinenten und prohibierten Amerikaner ein nicht abstinenten und nicht prohibierter Europäer*”¹² [Az én kedves GAK-omnak (= George Amram Kohut), a bortól tartózkodó és eltiltott amerikaiak a bortól nem tartózkodó és el nem tiltott európai].

Térjünk vissza a Löw-Marx levelezésre. 1929. január 8-án Löw többek között ezt írja Marxnak: „*Mit siata di-shemaya [héberül: az Ég segítségével] hoffe ich bald an Fauna und Mineralien herantreten zu können. Das Material ist auf Zetteln gesammelt.*” [Az Ég segítségével, remélem, rövidesen nekiállhatok a *Fauna und Mineralien*nek. Az anyag össze van gyűjtve cédulákon]. Megint mellékesen, rendkívül érdekes, hogy ebben a levélben Löw kéri Marx segítségét a makói jesiva támogatására. A jesiva vezetője Rabbi Moshe Vorhand volt, akiről Löw nagy elismeréssel ír. Ezzel zárja erre vonatkozó sorait: „*Bei Euch drüben liegen die Sachen anders, bei uns kommt gar keine andere Form der Erhaltung [héber betűkkel:] der Torah in Frage als die Jeschiwa.*” [Maguknál az másképp van, nálunk a Tóra fenntartásának nem jöhet számításba más formája, mint a jesiva].

Pár év hallgatás után, 1935 június 23.-i, Marx-hoz intézett levelében Löw visszatér a *Fauna und Mineralien* kiadására: „*Sonst bin ich nicht sehr eifrig bei der Arbeit an Fauna und Mineralogie, da gar keine Aussicht auf die Möglichkeit der Veröffentlichung vorhanden ist. Flora und Kohut waren ein einmaliger Glücksfall.*” [Különbén nem dolgozom szorgalmasan a *Fauna und Mineralogie*-n, hiszen semmi kilátás a kiadás lehetőségére. A *Flora* és Kohut egy egyszeri szerencsés véletlen volt]. Kohut említése utalás arra, hogy a négykötetes *Flora der Juden* az Alexander Kohut Foundation támogatásával adták ki.¹³ Alexander Marx, úgy

¹⁰ Alexander Kohut-ról lásd H. N. Lupovitch, *AJS Review*, 32 (2008), 49–78 o.

¹¹ Lásd: Die Kohut–Löw–Steinschneider-Korrespondenz, Mitgeteilt von George Alexander Kohut, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 78 (1934), 211–232. o. (a folyóirat e száma Immánuel Löwnek van szentelve).

¹² Ezek a levelek a JTS könyvtárának Kohut neve alatt egybegyűjtött levelei közt találhatóak. A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban megtalálhatóak a Löwhöz szóló levelek, lásd: Aviad Hacoen: *Letters of Scholars*, *Jewish Studies* 33 (1993), 34. o. (a héber részen). A tréfás ajánlás magyarázata: az Egyesült Államokban 1920-tól 1933-ig szesztilalom volt.

¹³ Lásd a 6. jegyzetet

látszik, szívügyének tartotta, hogy lehetővé tegye a *Fauna* kiadását. 1937. április 23-án ezt írja Löw-nek: „*Es würde mich interessieren zu wissen, wie weit Sie Ihre Fauna und Mineralien der Juden abgeschlossen haben, und welchen Umfang diese Werke haben. Ich glaube, dass die Kohut Stiftung eventuell bereit wäre, eine dieser Werke zu publizieren. Ehe ich aber einen derartigen Vorschlag mache, möchte ich natürlich über den Stand der Arbeit unterrichtet sein*”. [Érdekelne, hogy milyen mértékben van az *Ön Fauna und Mineralien der Juden*je befejezve. Azt hiszem, hogy a Kohut Alapítvány esetleg hajlandó lenne ezeket a műveket kiadni. Mielőtt azonban ilyen javaslatot tennék, természetesen szeretnék tájékozódni a munka állapotáról].

Erre a levélre Löw 1937. május 10-én válaszolt: „*Ihr liebes Schreiben über die event. Herausgabe meiner Mineralien oder meiner Fauna hat mich sehr gerührt. Ich danke Ihnen für das freundliche Wohlwollen, das Sie meinen Arbeiten entgegenbringen! Ich lege den Plan beider Werke bei. Die Mineralogie könnte, א״י, wenn ich Aussicht auf die Herausgabe hätte, in einem Jahre druckfertig sein. Die Fauna brauchte mehr Zeit – אם בגבורה – und ist für die heutigen Verhältnisse zu umfangreich, während ich die Mineralien auf 25-30 Bogen schätze. Als die Deutsche Grammatik der Brüder Grimm erschienen war, sagte Lachmann: das Buch hätte ich auch schreiben können, wenn Grimms mir die Kapitelüberschriften überlassen hätten. Bei dem Mangel an Interesse für Realien wird das leider niemand sagen, wenn er die Beilagen liest*”. [Az *Ön* kedves írása az én *Mineralienem* vagy *Faunám* esetleges kiadásáról nagyon meghatott. Köszönöm Önnek barátságos jóakarátát, amelyet műveimmel szemben tanúsít. Mellékelem a két mű tervét. A *Mineralogie*, Isten segítségével, ha kilátás lenne kiadására, egy év alatt nyomdakész lehetne. A *Fauna* több időt igényel – nyolcvanéves korban – és a mai körülmények között túl terjedelmes, míg a *Mineralien* 25-30 ívre becsülöm. Amikor a Grimm testvérek *Deutsche Grammatik*ja megjelent, Lachmann azt mondta: ezt a könyvet én is meg tudtam volna írni, ha ideadták volna a fejezetcímeket. A reáliák iránti érdeklődés hiányában sajnos ezt senki sem fogja mondani, amikor a mellékleteket olvassa].¹⁴

Marx válasza 1937. július 5-ikén kelt. Ebben Marx közli, hogy a Kohut Alapítvány elfogadta javaslatát, és beleegyezett a *Mineralogie* kiadásába. Löw levelére, a mellékelt tervekre reagálva Marx hozzáteszi: „*Sie schrieben, dass*

¹⁴ A *Fauna* terve megtalálható: Immanuel Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, herausgegeben ... von Alexander Scheiber, Hildesheim, Olms, 1969, X-XI. oldal. Viszont a *Mineralien* terve, úgy látszik, Scheibernek nem volt meg, és csak a JTS-ben lévő gépirásos vázlata maradt meg. A héber kifejezés („80 éves korára”) a Zsoltárok 90:10-re hivatkozik. A Lachmann-idézet forrását nem kerestem meg.

niemand auf Grund Ihres Planes die Fauna oder Mineralien schreiben könnte. Das will ich gerne glauben. Es liegt doch nicht so sehr an Mangel an Interesse an den Realien, als an Mangel der nötigen Vorkenntnisse, [die] nicht so leicht zu erworben sind. Übrigens ersieht man aus dem fein ausgearbeiteten Plan, dass Sie das ganze Material nicht nur zusammengbracht sondern auch schon sorgsam durchgearbeitet haben". [Ön azt írta, hogy senki sem tudná az Ön terve szerint a Faunát vagy a Mineralient megírni. Ezt örömezt elhiszem. De ez nem annyira a reáliák iránti érdeklődés hiánya miatt van, hanem inkább az előismeretek hiánya miatt, amelyek nem könnyű megszerezni. Különben, az Ön finoman kidolgozott tervéből látni, hogy Ön nem csak összegyűjtötte az egész anyagot, hanem gondosan fel is dolgozta].

Az utolsó erre vonatkozó adat Löwtől 1941. február 16-án írt levelezőlapján található. Ez a lap a Marx-Löw levelezés dossziéjában van, a Jewish Publication Society-nek címezve, Professor Louis Ginzberghez intézve. Löw itt ezt írja: „Ich arbeite an meine Mineralien, die English erscheinen sollen”. [Most Mineralienemen dolgozom, amelynek angolul kellene megjelennie.] A levelezésben erre nem találtam más utalást, azonban az 1947-es Löw Emlékkönyv előszavában Scheiber említi: „Löwtől tudom, hogy a Minaralien der Juden angol nyelvű kiadására is késznek mutatkozott.”¹⁵

Löw 1944-es tragikus halála után és a nagy katasztrófa következtében hosszú évek telnek el, amíg e művek kiadásának kérdése újra napirendre kerül. Az 1960-as évek közepén Scheiber Sándor veszi át a sajtó alá rendezés és szerkesztés feladatát, az 1953-ban elhunyt Alexander Marx helyett pedig Shalom Spiegel professzor lett a New York-i Kohut Alapítvány titkára. Gazdag, többirányú levelezés alakul ki Scheiber, Spiegel, Löw Immanuel fia, Leopold és annak családja, illetve a német Georg Olms könyvkiadó között.¹⁶ A következőkben erre a többoldalú levelezésre támaszkodva fogom vázolni a *Fauna und Mineralien* 1969-ben Scheiber által kiadott kötetének s a *Zur jüdischen Folklore* 1975-ös, szintén Scheibernek köszönhető megjelenésének előzményeit.

A JTS könyvtárában lévő, fent említett levelezések valószínűleg hiányosan maradtak fenn, illetve van még rendezésre váró anyag, mivel a 40-es és 50-es évekből nemigen talákoztam e témára vonatkozó adattal. Az első, amit találtam, egy levél a Kohut Alapítvány levélpapírján, Gershom Scholem¹⁷ alá-

¹⁵ *Semitic Studies* (lásd 5. jegyzet), X. oldal.

¹⁶ Ez a levelezés a JTS könyvtárában a Shalom Spiegel levelezésben (Arc 107), Kohut Foundation és Scheiber, Alexander alatt található.

¹⁷ Löw ajánlotta 1924-1925-ben Scholemet az újonnan megnyitlt jeruzsálemi Héber Egyetem tanárának. Lásd: Gershom Scholem, *Von Berlin nach Jerusalem: Jugend*

írásával, 1949. június 10-ről. Scholem akkor New Yorkban tartózkodott, és az Alapítvány képviselőjeként ír Frenkel Jenőnek. Frenkel, aki 1945. után Szege-den volt rabbi és Löw utóda, ekkor már Izraelben lakott. Scholem ezt írja neki: „Die Kohut Foundation ist bereit Ihnen für 6 Monate £ 150 (=50 Israel Pfont) zur Verfügung zu stellen, damit Sie die Papiere aus dem Nachlass von Immanuel Löw in der von Ihnen vorgeschlagenen Weise zu ordnen und für eine eventuelle Publikation vorzubereiten, sei es durch Ordnung der Materialien, sei es durch Abschrift in leserlicher Form. Die Foundation ist in erster Linie daran interessiert, dass Sie vor Allem die Materialien zu den unveröffentlichten Kapiteln der »Mineralien der Juden« bearbeiten, an deren eventuellen Publikation die Kohut Foundation später interessiert wäre. Danach wäre es wünschenswert die Materialien aus der »Fauna der Juden« zu ordnen und zu bearbeiten.” [A Kohut Alapítvány hajlandó hat hónapra havi 150 £ (= 50 izraeli fontot) az Ön rendelkezésére bocsájtani, hogy az Ön által javasolt módon rendezze és esetleges kiadásra előkészítse az iratokat Löw Immanuel hagyatékából, legyen ez akár az anyag rendezése, akár annak olvasható átírása. Az Alapítványt elsősorban az érdekli, hogy dolgozza fel a *Mineralien der Juden* kiadatlan fejezeteinek anyagát, amelynek kiadása esetleg később érdekelné az Alapítványt. Utána kívánatos lenne a *Fauna der Juden*hez rendezni és feldolgozni az anyagot.] Nincs tudomásom róla, hogy mi volt a folytatása ennek a megbízásnak.

Ezt követi, nagy kihagyással, Scheiber 1964. január 2-i levele Shalom Spiegelhez: „Zu grosser Freude gereichte mir die Nachricht, das die Kohut Foundation die Flora in neuer Edition herauszugeben beabsicht. Das eigene Exemplar Löws ist im Besitz Leopold Löw. Was die Herausgabe der gesammelten Kapitel der Fauna und der Mineralien betrifft, so ist mir dies eine besondere Freude, weil es mein Gedanke war. Insgesamt mit Leopold Löw stellten wir bereits auch die Bibliographie zusammen, die ich anbei zusende. Ich schliesse noch ein Portrait und das Inhaltsverzeichnis der Fauna bei. Dies zeigt wie Löw das ganze Buch geplant hat. Man müsste es den Kapiteln der Fauna vorzuziehend abdrucken lassen. Über diesen Band verhandelte ich bereits mit dem Leo Baeck Institut, ich werde es jedoch stornieren, den ich halte eine Herausgabe durch die Kohut Foundation für würdiger. Hierbei habe ich die Bitte – da die Herausgabe meine Idee war – das die Foundation mich mit der Redaktion wie mit Verfassung des Vorwortes und der bibliographischen Anmerkungen betraue.” [Nagy örömmel ért a hír, hogy a Kohut Alapítvány a *Flora* új kiadását tervezi. Löw saját példánya Löw Leopold birtokában van. Ami a *Fauna* és a

Erinnerungen, 1993, 218–220 o. Ezt a megjegyzést, a 19.-ket, valamint a 26-ik kiegészítését és a 29-ik megjegyzést hálásan köszönöm Schmelzer Herman ny. St-Galleni főrabbi unokatestvéremnek.

Az Országos Rabbiképző Intézet 1947. június 9-én rabbivá avatott hallgatói és a Vizsgáló Bizottság
 Álló sor (balról-jobbra): Dr. Murányi Miklós, Dr. Davidovits Soma, Dr. Schmideg József, Dr. Berger Andor,
 Dr. Schweitzer József, Dr. Genuth József, Dr. Schlezinger Miksa, Dr. Blum Jenő, Dr. Szekeres Péter

Mineralien összegyűjtött fejezeteit illeti, ez különös örömet okoz nekem, mert ez az én ötletem volt. Löw Leopolddal már összeállítottuk a bibliográfiát, amelyet mellékelek. Mellékelek egy arcképet és a *Fauna* tartalomjegyzékét is. Ez mutatja, hogy miként tervezte Löw az egész könyvet. Ezt a *Fauna* fejezetei előtt kellene kinyomtatni.¹⁸ Erről a kötetről már tárgyaltam a Leo Baeck Intituttal, de ezt felfüggesztem, mert méltóbbnak tartom kiadását a Kohut Alapítványon keresztül. Emellett – mivel a kiadás az én ötletem volt – az a kérésem, hogy az Alapítvány engem bízson meg a szerkesztéssel, valamint az előszó megírásával és a bibliográfiai jegyzetekkel].

Scheiber hangsúlyozza, hogy a *Fauna und Mineralien* kiadása az ő ötlete volt. Említi, hogy együttműködött Löw Leopolddal. Löw Leopold Immanuel fia volt, a 60-as években Izraelben élt, ott is hunyt el 1966-ban¹⁹. Az 1966–1969-es években ő, az özvegye, a lánya és a fia is részt vett a levelezésben, amely Löw munkáinak kiadására vonatkozott.²⁰ A levelezés foglalkozik a kötetek előkészítésével, tartalmával, a könyvkiadó, a német Olms Verlag munkájával és a szerzői jogokkal. Gondoskodnak arról, hogy a könyv esetleges későbbi jövedelméből,

¹⁸ Lásd 14. jegyzet.

¹⁹ Scheiber rövid nekrológot írt róla. Lásd: *Új Élet*, 1966 június 1.

²⁰ Fia, Gavriel Löw Izraelben, lánya, Teresa Horvath pedig Amerikában lakott.

még a kiadás terjesztése előtt, Löw Leopold özvegye részesüljön. Egy családi tragédia is említve van a levelekben: Leopold 18 hónapos unokájának halála, aki Leopold nevét viselte.²¹

Löw Leopold 1966. január 23-i Spiegel-hez írt leveléből idézek: „*Ich bedauere lebhaft, dass mein ursprünglicher Plan, dass der Band 5 auch die Folklor-Abhandlungen beinhalte, unerfüllt bleibt.*” [Nagyon sajnálom, hogy eredeti tervem, mely szerint az 5. kötet a Folklor-tanulmányokat is tartalmazza, nem fog megvalósulni.] Ez az utalás a *Flora* négy kötetére és a *Fauna und Mineralienre*, mint Löw Immanuel műveinek ötödik kötetére vonatkozik.²² A továbbiakban Leopold egy hatodik kötetet is említ, amely a folklorisztikai és filológiai értekezéseket tartalmazná. A *Folklor* kötet, szintén Scheiber szerkesztésében, tényleg megjelent.²³ Ez azonban nem tartalmazza a filológiai cikkeket. Erről a meg nem valósult tervről így ír Leopold ugyanebben a levélben: „*Ihren Brief habe ich mit unserem lieben Freund Prof. Kutscher eingehend besprochen. Ihn, den Philologen, intressiert selbstredend das Erscheinen der in unzähligen, oft nicht auftreibbaren Zeitschriften veröffentlichten kürzeren und längeren Aufsätze und Rezensionen meines sel. Vaters in einem Sammelband. Er würde sogar auf mein Ersuchen recht gerne einen Artikel darin erscheinen lassen: »I. L. als Orientalist und Philologe«. Ich stelle mir vor, dass dieser Aufsatz eine entsprechende Ergänzung der Biographie wäre, die unser Herr Prof. Scheiber in diesem Band 6 oder schon im Bd. 5 erscheinen lassen will.*” [Levelét alaposan megbeszéltem kedves barátunkkal, Kutscher professzorral. Őt, mint filológust magától értődően érdekelte. Érdeklő apám számtalan esetben hozzáférhetetlen folyóiratokban megjelent rövidebb-hosszabb cikkeinek és bírálatainak megjelentetése is. Sőt felkérésemre hajlandó még egy cikket közölni, »L. I. az orientalista és nyelvész« címen.²⁴ Úgy vélem, hogy ez a cikk megfelelő kiegészítése lenne annak az életrajznak, amelyet a mi Prof. Scheiberünk a hatodik vagy talán már az ötödik kötetben akar megjelentetni.]

²¹ Teresa Horvath levele Shalom Spiegelhez, 1969. március 21. és egyéb levelek és levelezőlapok tőle; Löw Vera levele Shalom Spiegelhez, 1969. június 13.

²² A *Fauna* ugyan nincs ötödik kötetként feltüntetve, önálló műként jelent meg. Lásd 14. jegyzet.

²³ Immanuel Löw: *Zur jüdischen Folklore*, herausgegeben von Alexander Scheiber, Hildesheim-New York, Olms, 1975.

²⁴ Egy hasonló című cikk korábban megjelent a Héber Egyetem professzora, Jacob N. Epstein tollából, lásd Sinai (Tamás) Turan: Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism. A Bicentennial Appraisal, *Jewish Studies* 48 (2012), 72. o., 96. jegyzet.

Ezekiel Kutscher, híres magyar származású jeruzsálemi nyelvészprofesszor Spiegelhez írott héber leveleit szintén a fenti levéltár őrzi. Leopold halála után Kutscher gondoskodott özvegyének támogatásáról.²⁵

Leopold még egy esetleges hetedik kötet is említ: az *Aramaeische Pflanzennamen* hasonmás kiadását. Ez volt Immanuel első műve, amely már régen nem volt kapható.²⁶ Így a *Löw Immanuel összegyűjtött művei (Gesammelte Schriften)*²⁷ hét kötetből állna: a *Flora* utánnyomása négy kötet; a *Fauna* és a *Mineralien* összegyűjtött, először kiadott fejezetei az ötödik kötet; a *Folklór és filológia* először összegyűjtött fejezetei a hatodik kötet; a *Pflanzennamen* utánnyomása a hetedik. Ehhez még hozzájönne a Scheiber által megírandó életrajz és Kutscher cikke: Löw mint orientalista és nyelvész. Leopold levelét így fejezi be: „Um mit unserem Freund Prof. Scheiber in Kontakt zu bleiben, sende ich ihm je eine Abschrift Ihres Briefes vom 30. Dez. wie auch dieses ein, da ja diese Briefe ihn sicherlich interessieren werden.” [Hogy barátunkkal, Scheiber professzorral kapcsolatban maradjunk, elküldöm neki az Ön dec. 30-i levelének másolatát, valamint e levélét is, hiszen biztosan érdekelni fogják].

Még egy terv született, de nem valósult meg, éspedig a *Flora* és a *Fauna* héberre fordítása. 1968. április 4-én a Kohut Alapítvány szerződést kötött a Mosad Bialikkal e művek héber kiadására. A Mosad Bialik (Bialik Institute) egy kiváló, nagy nevű, vezető izraeli kiadóvállalat. Kikötötték, hogy a héber nyelvű kiadás nem jelenhet meg az Olms által kiadandó kötetek előtt. Spiegel ismét kéri Mosad Bialiktól, hogy adjanak előleget Löw Leopold özvegyének.²⁸

Spiegel, Olms, Löw Leopold, a Bialik Institute – mind tudta, hogy ezeknek a műveknek a kiadása csak Scheiber munkájával, tudományával és Löw iránti tiszteletével és ragaszkodásával valósulhat meg. Ez az egész levelezés során magától értődik és feltételként van elismerve. Scheiber valóban rászorgált a bizalomra. A *Fauna und Mineralien* az ő szerkesztésében és jegyzeteivel jelent

²⁵ Kutscher Spiegelhez, 1966. május 26.

²⁶ Leipzig 1881. Hasonmás újkiadása 1973-ban jelent meg az Olmsnál Hildesheimben. Löw Lipót ajánlotta ennek utánnyomását, annak ellenére, hogy Löw Immanuel megváltoztatta véleményét ebben a könyvben írt több azonosításáról, lásd: *Flora der Juden*, 2, [ix] o.

²⁷ Horvath Teresa is ír az Összegyűjtött művekről (Collected Works of Immanuel Löw) Shalom Spiegelhez intézett 1969. február 24-i levelében. Lásd még *Scheiber Sándor Könyve*, 85 o.

²⁸ Spiegel a Bialik Institute-hoz, 1966. január 10. és különösen Spiegel 1967. május 7-én írt héber nyelvű levelében Mosad Bialikhoz.

meg az Olmsnál 1969-ben²⁹. Az előszóban Scheiber leírja a könyv előtörténetét és megemlíti, hogy „mi” (mármint Löw és Scheiber) már 1944-ben felvetették a *Fauna* és *Mineralien* kiadásának gondolatát. Scheiber köszönetet mond a Kohut Alapítványnak, meghatóan megemlékezik Löw Leopoldról és háláját fejezi ki Shalom Spiegelnek. 1975-ben az Olms kiadja Löw *Zur jüdischen Folklore* kötetét, megint csak Scheiber szerkesztésében. Itt Löw folklorisztikai tanulmányai vannak összegyűjtve. Az előszóban Scheiber vázolja Löw szerepét a zsidó és általános folklorisztika nagy tudósaként.

Befejezésül hadd álljon itt Spiegel jellemzése Scheiber munkájáról. Ez a pár mondat jellemző Scheiber tudományos munkásságára általában és Spiegel tömör stílusára, amely röviden is ki tudja fejezni a munka lényegét. „*Professor Scheiber deserves unstinted praise for his splendid job. The introduction is brief and restrained, but fully documented, and the notes and bibliographic additions are accurate and always relevant. You as the publisher are probably most pleased with the terse quotations from so diverse quarters³⁰ on the extraordinary scholarly achievement of the Flora. The page deserves wide mailing, especially to libraries everywhere.*” [Scheiber professzor bőséges dicséretet érdemel ragyogó munkájáért. A bevezető rövid és visszafogott, de teljesen alátámasztott, a jegyzetek és a bibliográfiai kiegészítések pontosak és mindig helytállóak. Ön, mint a könyv kiadója biztosan nagyon elégedett a *Flora* rendkívüli tudományos teljesítményével, valamint a sokoldalú és tömör idézeteivel. Mindez széleskörű terjesztést érdemel, különösen a könyvtárak számára].³¹

Jogosan mondhatta Scheiber egy emlékbeszédében: „Jóleső érzéssel tölt el, hogy ezeket a szétszórt fejezeteket összegyűjthettem a folyóiratokból, a gyűjtőmunkák nagy temetőjéből kiemelve és a mindenkori tanítványok kezébe adhattam.”³² Így a „mindenkori tanítványok” örökre egymáshoz fűzik Löw Immanuel és Scheiber Sándor nevét.

²⁹ Ismertette Schmelzer Imre [Herman], lásd: *Israelitisches Wochenblatt*, 69.-ik évfolyam, 24-ik szám, 1969 július 18.

³⁰ Az előszóban Scheiber sok elismerő forrást idéz a *Floráról*, többek között Móra Ferencről és Saul Liebermantól, a híres New York-i Talmud-tudóstól, aki a 20-ik század legjelentősebb Talmud-tudósaként van elismerve. Löw Immanuel és Lieberman levelezését Aviad Hacohen közölte, lásd 12. jegyzet, *i. m.*, 33–36 o.

³¹ Levél Olms-hoz, 1969 május 15.

³² *Scheiber Sándor Könyve*, 84–85 o.

IRODALOM

- HACOHEN, Aviad: *Letters of Scholars*, *Jewish Studies* 33 (1993)
Jewish Quarterly Review, N. S. 59 (1968–1969), újranyomtatva: Alexander Scheiber: *Genizah Studies*, Hildesheim-New York, Olms, 1981.
- (Die) KOHUT-LÖW-STEINSCHNEIDER-Korrespondenz, Mitgeteilt von George Alexander Kohut, *Monatsschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 78 (1934)
- LÖW Immanuel: *Die Flora der Juden*, Wien-Leipzig, R. Löwit és Verlag der Kohut Foundation, 1924–1934 (Veröffentlichungen der Alexander Kohut Memorial Foundation, Band II–IV, VI). A mű fotografált kiadásban megjelent újra 1967-ben, Hildesheimben, az Olms Verlag
- LÖW Immanuel: *Száz Beszéd 1900–1922*, Szeged, 1923.
- LÖW Immanuel: *Zur jüdischen Folklore*, herausgegeben von Alexander Scheiber, Hildesheim-New York, Olms, 1975.
- SCHEIBER Sándor Könyve, *Válogatott Beszéddek*. Válogatta és szerkesztette: Kőbányai János. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1994.
- SCHMELZER Herman (IMRE), Ismertetés *Fauna und Mineralien-ről*, *Israelitisches Wochenblatt*, 69,24(1969).
- SCHMELZER Menahem: *Studies in Jewish Bibliography and Medieval Hebrew Poetry*, New York and Jerusalem, 2006,
Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Edited by Alexander Scheiber, Budapest, 1947.
- TURÁN Tamás: Leopold Löw and the Study of Rabbinic Judaism. A Bicentennial Appraisal, *Jewish Studies* 48 (2012)